

סיבה גורמת וסילוק המונע

ב. יישום רעיון הסיבה וסילוק המונע בדינים נוספים

1. יישום בדין 'אחריו'

2. יישום בדין 'מיתה עושה ניפול'

א. ביאור דין 'אחריו'

1. שיטת הרשב"ם

2. שיטת הר"י מיגאש

א. ביאור דין 'אחריו'

1. שיטת הרשב"ם

הגמרא בפרק השמיני בבבא בתרא (קלו, ב - קלו, א) דנה בנותן מתנה באופן של 'אחריו', כלומר במי שאמר: "נכסי לך ואחריו לפלוני", וכוונתו היא שלאחר שימות מקבל המתנה הראשון - יעברו הנכסים לאדם אחר. הגמרא מציגה מחלוקת תנאים בין רבי ורבן שמעון בן גמליאל במקרה שמקבל המתנה הראשון מכר את הנכסים שקיבל ואחר כך מת, האם מקבל המתנה השני מוציא מיד הלקוחות שקנו את הנכסים. לדעת רבי הוא מוציא מיד הלקוחות, ואילו לדעת רשב"ג "אין לשני אלא מה ששייר הראשון", כלומר - הוא זכאי רק לנכסים שנשארו ברשות הראשון. רבי יוחנן פוסק כדעת רשב"ג, וכן פסק הרמב"ם (זכיה ומתנה יב, ה).

האחרונים התקשו בביאור הלכה זו: כיצד יכול המקנה להקנות לראשון נכסים בקניין גמור, ולאחר זמן יפקע קניינו של הראשון והנכסים יעברו לבעלות השני? אם מדובר בדין מתנת שכיב מרע, ניתן להבין שהמתנה יכולה לחול לאחר זמן מכוח תקנת חכמים, כפי שכל מתנת שכיב מרע חלה כשהמקנה כבר אינו בעולם (כמבואר בבבא בתרא קנו, וברמב"ם זכיה ומתנה ח, ב).¹ אולם, בגמרא וברמב"ם מפורש שדין זה נוהג גם במתנת בריא, וכיצד אפוא יכול המקנה להפקיע את קניינו של הראשון אף כאשר הוא (המקנה) כבר אינו קיים בעולם? הקצות והנתיבות (רמח, ד) אכן כתבו שמתנת בריא כזו מועילה רק כאשר אמר המקנה 'מעכשיו', או אם המקנה קיים בעולם בשעת מיתת הראשון.² אולם מדברי הרמב"ם ברור שלא דיבר על מקרה שהמקנה אמר 'מעכשיו', כי אז יכול היה השני להוציא את הנכסים מיד הלקוחות.³ כמו כן, מסתימת דבריו נראה שמדובר גם כשהמקנה אינו בעולם בשעת מיתת הראשון.

1 וכמו שפירש השואל בשו"ת הרא"ש (פד, א), וכן מובא בקצות החושן (רמח, ג).

2 והקניין נעשה בשטר הקיים בשעת מיתת הראשון או בכסף, כך שלא 'כלה קניינו' (עיין תוספות כתובות פב, א ד"ה הא).

3 וכן הקשה המחנה אפרים בסוף סימן מ בהלכות זכיה ומתנה ד"ה ובאומר, וכן בספר גבעות עולם (לר' מנשה יוסף גינצבורג) סימן כד, עמ' נט ד"ה ונוראות.

ר' שמעון שקופ (מערכת הקניינים סימן ח) והחזו"א (חו"מ ליקוטים יג, יז) חידשו, שכשם שבעלות על חפץ מתחלקת לשימושים השונים בחפץ (וכך לדוגמה ניתן להקנות קרקע לפירותיה) - כך מתחלקת הבעלות לזמנים שונים, ולכן ניתן גם להקנות מעכשיו את הזמן שהיה לאחר מיתת הראשון. כלומר, אין מדובר כאן על מכירת החפץ לזמן, אלא על מכירת הזמן שבחפץ. אולם אין די בהסבר זה, משום שלפי הסבר זה אם ימכור הראשון נכסים - יוכל השני להוציא מיד הלקוחות לאחר מיתת הראשון, כי הזמן שלאחר מיתת הראשון קנוי לו, ואין הראשון יכול למכור דבר שאינו שלו. לכן מוסיף ר' שמעון שקופ להסביר שהמקנה נותן לשני את הזמן שלאחר מיתת הראשון רק בנכסים שהראשון עתיד לשייר.⁴

בגמרא (בבא בתרא קלו, א) מגביל רבי יוחנן את דעת רשב"ג, ואומר שרשב"ג מודה שאם נתן הראשון את הנכסים לאחר במתנת שכיב מרע - לא עשה כלום. בטעם דין זה מסביר אביי: "מתנת שכיב מרע לא קנה אלא לאחר מיתה, וכבר קדמו אחריו". דברי אביי מבוססים על דברי הגמרא (שם קמט, א) ש"מתנת שכיב מרע כירושה שוויה רבנן", ולכן היא חלה רק לאחר מיתת הנותן. אולם לכאורה דבריו אינם מובנים, משום שאף מקבל המתנה השני אינו זוכה בנכסים אלא לאחר מיתת הראשון, ומדוע טוען אביי ש"כבר קדמו אחריו"?

מדברי הרשב"ם (שם קלו, א ד"ה ג) עולה שיש שני שלבים בתהליך המיתה. השלב הראשון הוא 'עם גמר מיתה', והוא חל בשעה שהראשון כבר אינו זקוק לנכסים; השלב השני הוא 'לאחר גמר מיתה'. מקבל המתנה השני זוכה בנכסים כבר מן השלב הראשון, משום שמסתבר שזו הייתה כוונת הנותן - לתת את הנכסים לשני כשהראשון כבר אינו זקוק להם, ואילו מתנת השכיב מרע שנתן הראשון חלה רק ברגע מיתתו ממש. הסמ"ע (רמח, טז) מוסיף לבאר שהשלב הראשון הוא כאשר השכיב מרע גוסס, והשלב השני הוא בשעת מיתתו בפועל.

2. שיטת הר"י מיגאש

אולם מדברי הר"י מיגאש עולה פירוש מחודש ומקורי לדברי אביי. כך כותב הר"י מיגאש:

לענין מתנת שכיב מרע שהיא באם מתי לאחר מיתה הוא דקניא וכבר קדמו אחריו לפי שאחריו עם גמר מיתה קונה וטעמא דמילתא משום דהאי אחריו לאו מכח ראשון קא אתי כי היכי דלא ליקני אלא לאחר מיתה אלא מכח הנותן הוא דקאתי והאי ראשון עכובי בעלמא הוא דמעכב ליה לההיא הקנאה כל ימי חייו וכיון שכן נמצא גמר מיתתו וזכויות השני בזה ההקנאה שהקנה לו הנותן קודם לכן באין בבת אחת וקודם לכן ההקנאה ואינה

4 לתירוצים אחרים עיין בחידושי ר' שמעון שקופ סימן לה, ובקובץ שיעורים בבא בתרא סימן תסו.

צריכה להתחדש עכשיו אבל מתנת שכיב מרע כיון דמכח המת הוא דקאתי דלקני לה לאחר מיתתו לא קני לה אלא לאחר מיתה.

(בבא בתרא קלז, א ד"ה וההיא דאמר אביי)

מדברי הר"י מיגאש עולה שאין מדובר בשני שלבים שונים במיתת השכיב מרע; שני השלבים השונים שעליהם מדברת הגמרא אינם שני זמנים שניתן להפריד ביניהם, אלא תוצאה של הסתכלות פילוסופית, היוצרת שני רגעים הצמודים זה לזה על ציר הזמן: האחד 'עם גמר המיתה', והשני מיד לאחר מכן. השכיב מרע נותן את נכסיו 'אם מתי', כלומר - תולה את המתנה במיתתו, ומיתתו היא הסיבה להורשת הנכסים. אולם מתנתו של נותן המתנה המקורי למקבל המתנה השני, ה'אחריך', חלה מכוח הקניין שבוצע בשעת נתינתו. נכון אמנם שכל עוד מקבל המתנה הראשון חי אין ה'אחריך' יכול לזכות בנכסים, אולם מיתת הראשון אינה הסיבה הגורמת למתנת ה'אחריך' לחול. מיתתו של הראשון היא רק 'סילוק המונע', שמאפשר למתנה של נותן המתנה המקורי ל'אחריך' לחול. מכיוון שיותר קל לסלק מונע מאשר ליצור סיבה חדשה, מחדש הר"י מיגאש על פי הגמרא שכתוצאה מהסתכלות פילוסופית זו, סילוק המונע קודם בפועל ליצירת הסיבה החדשה. מכיוון שמיתת הראשון מהווה 'סיבה גורמת' לזכיית מקבל מתנת השכיב מרע ורק 'סילוק המונע' לזכיית השני, קודמת זכיית השני למתנת השכיב מרע.

בהמשך הסוגיה מביאה הגמרא (שם קלז, א) מחלוקת בין אביי לרבא האם מתנת שכיב מרע חלה 'עם גמר מיתה' או 'לאחר גמר מיתה', ומקשה על סתירה בדברי אביי. הגמרא מתרצת שאביי חזר בו מהקביעה שמתנת שכיב מרע חלה 'עם גמר מיתה', אך מקשה מנין שאביי חזר בו מקביעה זו, ולא מהקביעה השניה. על כך היא מביאה ראייה מן המשנה לגבי גט: "זה גיטך אם מתי, זה גיטך מחולי זה, זה גיטך לאחר מיתה - לא אמר כלום". הרשב"ם מסביר שההשוואה לגט היא בדעתו של האדם - כשם שלגבי גירושין האדם המגרש מבקש לגרש את אשתו 'לאחר גמר מיתה' ולא 'עם גמר מיתה', כך לגבי מתנת שכיב מרע יש להניח שדעתו לתת את המתנה 'לאחר גמר מיתה'. אולם על פי שיטת הר"י מיגאש נראה לומר, שהדמיון בין מתנת שכיב מרע לגט נוגע לאופן הפעולה של הדין: בשניהם ניתן היה לומר שהסיבה הגורמת היא נתינת המתנה או הגט, והמיתה היא רק סילוק המניעה לחלותם. זה מה שסבר אביי תחילה בעניין מתנת שכיב מרע, ולכן אמר שמתנת שכיב מרע חלה כבר 'עם גמר מיתה'. למסקנה חזר בו אביי מהבנה זו (על פי המשנה בגיטין), וסבר שכיוון שברור כי המניע לנתינת הגט או המתנה הוא המיתה, אין להתייחס אל המיתה כסילוק המונע, אלא כסיבה הגורמת את הגט והמתנה.⁵

5 ניתן להוכיח מן הגמרא שההשוואה בין גט למתנת שכיב מרע אינה מוכרחת, שהרי בתחילה סבר אביי כי מתנת שכיב מרע חלה 'עם גמר מיתה', דהיינו שהמיתה היא סילוק המונע, אף שודאי הכיר אביי את המשנה בגיטין הקובעת שהנותן גט 'אם מתי' אינו כלום משום ש"אין גט לאחר מיתה".

ב. יישום רעיון הסיבה וסילוק המונע בדינים נוספים

1. יישום בדין 'אחריך'

יישום נוסף של העיקרון שהסביר הר"י מיגאש עולה בשנית בפרק יש נוחלין. המשנה (קל, א) מביאה את דעת רבי יוחנן בן ברוקה, הסובר שאדם יכול להנחיל את נחלתו בתורת ירושה לאחד מירשיו (על חשבון שאר היורשים). הרמב"ם (נחלות ו, ב) פסק כדעה זו. הגמרא (קכט, ב) מביאה את דברי רב אחא בריה דרב עויא, הסובר שלדברי רבי יוחנן בן ברוקה, אם אמר אדם "נכסי לך ואחריך לפלוני", ומקבל המתנה הראשון ראוי ליורשו - "אין לשני במקום ראשון כלום, שאין זה לשון מתנה אלא לשון ירושה, וירושה אין לה הפסק". כלומר - מאחר שהפך את בנו ליורש, שוב אינו יכול להפסיק את הירושה על ידי נתינתה לאחר. הרמב"ם פסק דין זה בהלכות זכיה ומתנה (יב, ד-ה), והעמידו דווקא בנותן מתנת שכיב מרע.

באופן פשוט, כוונת הגמרא היא שברגע שהנכסים עוברים לבן בתורת ירושה, לא ניתן להעבירם אחר כך למקבל המתנה השני, משום ש"ירושה אין לה הפסק". הראשונים התקשו מאוד בדין זה: מדוע בעיה זו אינה קיימת בכל נותן מתנת שכיב מרע? הרי מתנתו חלה רק לאחר מיתה, ואז כבר זכה היורש ולא ניתן להוציא ממנו.

ייתכן להסביר דין זה על פי העיקרון שהזכרנו. כאשר אדם הופך את בנו ליורש, אמנם הבן אינו יורש את הנכסים בפועל עד מות האב, אבל כאשר מת האב אין זה אלא 'סילוק המונע'. סיבת הירושה היא הנחלת האב, ומיתתו היא תנאי כדי שיעברו הנכסים לרשות הבן. מתנת שכיב מרע "כירושה שוויה רבנן" כלומר שסיבת הזכייה של מקבל המתנה היא מיתת המקנה. כיוון שמיתת המקנה היא 'סילוק המונע' לירושת הבן, ו'סיבה גורמת' להקנת הנכסים במתנת שכיב מרע ל'אחריך', קודמת ירושת הבן למתנת ה'אחריך', וכיוון שזכה בהם הבן, שוב אי אפשר להפסיק את קניינו. לכן במתנת בריא שנעשית על ידי קניין עוד בחי האב, לא שייך דין זה.

6 המגיד משנה מסביר באופן אחר, שכיוון שכל הדין של רבי יוחנן בן ברוקה נאמר רק במתנת שכיב מרע ולא במתנת בריא (כמבואר ברמב"ם בהלכות נחלות ו, ב ו-ד), ועל כן במתנת בריא זהו דין רגיל של 'אחריך', מפני שההקנאה לבן נעשית בצורה של מתנה ולא ירושה. אולם המהרי"ט (שו"ת חו"מ ו) הקשה על כך, שהרי דין זה של רבי יוחנן בן ברוקה בבריא הוא ספק בגמרא (קלא, א), ולדעת רוב הראשונים הספק לא נפשט, וכך הסביר גם המגיד משנה את פסק הרמב"ם נחלות ו, ד. אם כן, הדין שאין היורש שהאב הנחיל לו כשהוא בריא יכול להוציא משאר היורשים - אינו אמור בתורת ודאי, אלא מחמת חזקת שאר היורשים. אולם כאן היורש הוא המוחזק, וכיצד מוציא ממנו ה'אחריך'? מחמת קושיה זו המהרי"ט נדחק להעמיד את דברי הרמב"ם במקרה שהנחיל לאחד מבניו, וה'אחריך' הם שאר הבנים. הדוחק הגדול בדבריו מבואר, אולם קושייתו עצומה. עיין בקצות ובנתיבות (רמח, ד) שמחמת קושיית המהרי"ט נדחקו לפרש באופנים אחרים. לפי דברינו - הדין מבואר.

מסיבה זו פסק הרמב"ם שבמתנת בריא קנה ה'אחריך' בין אם הראשון ראוי ליורשו ובין אם לא. ⁶ כלומר, כאשר הנותן נותן מתנה לבנו ול'אחריך' במתנת בריא על ידי קניין, בנו הופך ליורש, אולם במקרה כזה הוא אינו קודם לזכייה של ה'אחריך', משום שבמקרה כזה סיבת הזכייה של ה'אחריך' אינה מיתתו של המקנה, אלא הקניין שנעשה עוד בחי האב. ⁷ נמצא שדין זה נכון רק כאשר מדובר בהנחלה של האב, כדעת רבי יוחנן בן ברוקה, אך לא בירושה רגילה. ⁸

2. יישום בדין 'מיתה עושה ניפול'

יישום נוסף של עיקרון זה ניתן להראות בדין אחר לגמרי. הגמרא בחולין (עג, ב) לומדת מן המשנה ש'מיתה עושה ניפול'. פירוש הדין הוא שבשעת מיתתה של הבהמה רואים אבר שנדלדל ממנה (ניתק ממנה כמעט לחלוטין, אך עדיין מחובר אליה) כאילו ניתק לחלוטין ממנה, ועל כן הוא מטמא כאבר מן החי (המטמא רק בעודו שלם), ולא כאבר מן הנבילה (שאף כזית בשר שפירש מן האבר מטמא כנבילה).

לכאורה דין זה טעון ביאור. מדוע יש לראות את האבר המדולדל כאילו ניתק מהבהמה בשעת מיתתה? על פי העיקרון שהזכרנו הדין מובן. אבר המדולדל בבהמה, בעצם היה ראוי לטמא כאבר מן החי, שהרי האבר עצמו כבר מת, אלא שהחיבור שלו לבהמה חיה מונע ממנו לקבל דין של אבר מן החי. ברגע מיתת הבהמה קורים שני דברים: הבהמה הופכת לנבילה, והאבר כבר אינו מחובר לבהמה חיה. מיתת הבהמה היא סיבה חיובית להפיכתה לנבילה, ו'סילוק המונע' בהפיכת האבר לאבר מן החי. על כן, האבר הופך לאבר מן החי 'לפני' שהבהמה הופכת לנבילה, ולכן טומאתו היא טומאת אבר מן החי, ולא טומאת אבר מן הנבילה. ⁹

7 ביתר ביאור: הנותן נכסיו במתנת שכיב מרע לראשון ול'אחריך', סיבת הזכייה של ה'אחריך' היא מיתת הנותן, וסילוק המונע הוא מיתת הראשון (לאחר שימות הנותן). הנותן נכסיו במתנת בריא לראשון ול'אחריך', סיבת הזכייה של ה'אחריך' היא הקניין, וסילוק המונע הוא מיתת הראשון. כאשר הראשון ראוי ליורשו סיבת הזכייה של הראשון היא לא מתנת השכיב מרע אלא ההנחלה, ומיתת הנותן היא רק סילוק המונע. לכן במקרה שהראשון ראוי ליורשו ונתן במתנת שכיב מרע, קודמת זכיית היורש לזכיית ה'אחריך', משום שעבור היורש מיתת הנותן היא סילוק מונע, ועבור ה'אחריך' היא סיבה גורמת. אולם כאשר הראשון ראוי ליורשו ונתן במתנת בריא על ידי קניין, אין זכיית היורש קודמת, משום שגם ה'אחריך' זוכה כעת מכוח סיבה שקדמה למיתה (אף שלא יזכה בפועל בנכסים עד שימות הראשון).
8 אולם יש להעיר שמהר"י מיגאש עצמו עולה שבאר דין זה באופן אחר; עיין בדבריו בדף קכט, א, ובדברי הרמב"ן והריטב"א.

9 לפי הסבר זה יש צורך לבאר מדוע "שחיטה אינה עושה ניפול" (חולין עג, ב) - הרי דין האבר כאבר מן החי, ונסתלק המונע על ידי השחיטה. בשו"ת דבר יהושע (נא, ג) הביא הרב יהושע אהרנברג בשם הרב מפוניבז' שלשחיטה יש כוח המתיר את הבהמה מדין אבר מן החי. לכן אף שבזמן שחל שם שחוטה על הבהמה כבר חל על האבר שם אבר מן החי, מכל מקום השחיטה מוציאה אותו משם אבר מן החי כיוון שהוא עדיין מחובר לבהמה.